

FTAMP 16.01.11

Ж.Т. Жұмбаева

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: janar_tolendi@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛТАНЫМЫНДАҒЫ Ы, І ӘРІПТЕРІНІҢ МӘРТЕБЕСІ

Аннотация. Берілген мақалада *қысаң, езулік дауыстыы, і* дыбыстарының ауызша және жазбаша коммуникациядағы қолданысы қарастырылады. Жалпы қазақ тіл білімінде қысаң, езулік дауыстыны білдіретін ы әрпінің кездесу жиілігі үшінші орында, ал і әрпінің кездесу жиілігі сегізінші орында. Ы, і әріптері барлық позицияда кездеседі: ырғақ, ырым, ықылас; қыран, мұсылман, жұмыс; тары, тасы, қырмызы; іскер, ісмер, ізгілік; кіріспе, көрік, мінбер; күйші, негізі, тәтті. Аталған әріптер барлық позицияда кездескенімен, қысаң, езулік ы, і әріптерінің жазылуы туралы пікірлер әртүрлі. Бірқатар зерттеушілер ы, і әріптерін мағынаға әсер етпеген жағдайда түсіріп жазуға болады десе, ал бірқатар ғалымдар ы, і әріптерін толық сақтап жазуды қолдайды. Нақты айтқанда, ы, і әріптерінің кейбір сөздерде селбесіп жазылуы, ал кейбір сөздерде түсіріліп жазылуы тілдік деректер негізінде нақтылауды және осымен байланысты талдауды қажет етеді. Себебі қазіргі жазу практикасында ы, і әріптері бірде түсіріліп, бірде толық сақталып жазылып жүр. Айталық, ауыз – аузы // ауызы; дауыс – даусы // дауысы; ауыл – аулы // ауылы; қойын – қойны // қойыны және т.б. деген сөздерде ы, і әріптері бірде түсірілсе, бірде селбесіп сақталып жазылып жүр. Ал қазіргі жазу практикасында саңылау//саңлау, ықылас // ықлас, ықылық // ықлық және т.б. деген сөздерде сөз ішіндегі ы, і әріптерін жазарман кейде түсіріп, кейде селбестіріп жазады екен. Сондықтан ы, і әріптерінің жазылуы арнайы қарастыруды қажет етеді.

Тірек сөздер: қысаң, езулік, «ы, і» әріптері, дыбыс, дауысты, емле, редукция, орфограмма, жазу.

Ж.Т. Жұмбаева

Институт языкознания имени Ахмета Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан.
E-mail: janar_tolendi@mail.ru

СТАТУС БУКВ Ы, І В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. В данной статье рассматривается использование букв ы, і в устной и письменной коммуникации. В целом в казахском языкознании частота встречаемости буквы ы обозначающей глухой, неогубленный звук, находится на третьем месте, а частота встречаемости буквы і на восьмом месте. Буквы ы, і встречаются во всех позициях слова: ырғақ, ырым, ықылас; қыран, мұсылман, жұмыс; тары, тасы, қырмызы; іскер, ісмер, ізгілік; кіріспе, көрік, мінбер; күйші, негізі, тәтті.. Несмотря на то, что указанные буквы встречаются во всех позициях, мнения о написании букв ы, і различны. Ряд исследователей утверждают, что буквы ы, і можно не писать, если они не влияют на значение слова, а некоторые ряд ученых поддерживают написание букв ы, і с полным сохранением. В частности, в некоторых словах написание букв ы, і с полным сохранением, а в некоторых словах редукция звуков ы, і требует уточнения

и анализа на основе языковых данных. Потому что в современной практике писании буквы ы, і различны. Например, в словах ауыз – аузы // ауызы; дауыс – даусы // дауысы; ауыл – аулы // ауылы; қойын – қойны // қойыны буквы ы, і пишутся по разному, также орфограмма букв ы, і требует анализа в словах саңылау//саңлау, ықылас // ықлас, ықылдық // ықлық. Поэтому написание букв ы, і требует специального рассмотрения.

Ключевые слова: буквы «ы, і», звук, гласный, неогубленный, глухой, редукция, орфограмма, правописание.

J. T. Jumabayeva

Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: janar_tolendi@mail.ru

THE STATUS OF THE LETTERS Y, I IN KAZAKH LINGUISTICS

Abstract. This article discusses the use of the letters y, i in oral and written communication. In general, in Kazakh linguistics, the frequency of occurrence of the letter y denoting a deaf, non-muffled sound is in the third place, and the frequency of occurrence of the letter i is in the eighth place. The letters y, i are found in all positions of the word: ygak, yrim, ykylas; kyran, musulman, zhumys; tary, tasy, kyrmyzy; isker, ismer, izgilik; kiripe, korik, minber; kuishi, negizi, tatti.. Despite the fact that these letters are found in all positions, opinions about the spelling of the letters y, i are different. A number of researchers claim that the letters y, i can be unwritten if they do not affect the meaning of the word, and some scientists support the spelling of the letters y, i with complete preservation. In particular, in some words, the spelling of the letters y, i with complete preservation, and in some words, the reduction of the sounds y, i requires clarification and analysis based on language data. Because in the modern practice of writing, the letters y, i are different. For example, in the words.

Key words: letters “y, i”, sound, vowel, non-buried, deaf, reduction, spelling, orthography.

Кіріспе

Қазақ тілінде қысаң, езулік дауысты дыбысты білдіретін *ы* әрпінің кездесу жиілігі үшінші орында болса, ал *і* әрпінің кездесу жиілігі сегізінші орында екен. *Ы, і* әріптері сөздің барлық позициясында яғни сөз басында, сөз ортасында және сөз аяғында келеді: *ырғақ, ырым, ықылас; қыран, мұсылман, жұмыс; тары, тасы, қырмызы; іскер, ісмер, ізгілік; кіріспе, көрік, мінбер; күйші, негізі, тәтті.*

Дауысты ыдыбысыныңқы, *гы, ык, ыг* тіркесімділігі жоқ яғни көрсетілген дауыссыздардан басқа қалған дауыссыз дыбыстардың барлығымен тіркеседі. Сол сияқты *і* дауыстысы *қ, ғ* дыбыстарынан басқа барлық дауыссызбен тіркесе береді.

Қазақ тіл білімінде редукцияға ұшырайтын **ы** мен **і** дауысты дыбыстарды білдіретін әріптердің жазылуында бірнеше қиындықтар бар. Бұл қиындықтар негізінен *ы, і* әріптерінің кейбір сөздерде селбесіп жазылуымен, ал кейбір сөздерде түсіріліп жазылуымен байланысты болып отыр. Айталық, *бағлан* деген сөзде *ы* әрпі түсіріліп жазылса, ал *жағылан* деген сөзде *ы* әрпі толық сақталып жазылып отыр. Бұндай сөздердің қатарын көптеп келтіруге болады (Күдеринаова, 2010: 41). Айталық, *айырым* деген сөзде *й* мен *р* аралығында *ы* әрпі селбесіп жазылатын болса, ал *айрықша* деген сөзде *ы* әрпі түсіріліп жазылады. Осымен байланысты кейбір зерттеушілер *ы, і* әріптерін бір жүйеге келтіре отырып түсіріп жазуды негіздеген дұрыс деп тапса,

ал кейбір зерттеушілер *ы, і* әріптерін толық сақтап түсірмей жазуды қолдайды. Жалпы *ы, і* дауыстыларының дауыссыздар аралығында селбеспелік қызметімен қатар, сөздің мағынасын ажырататын фонемалық қызметі де бар. Сондай-ақ *ы, і* дауыстылары редукция құбылысына ұшырайтын дыбыстарға жатады. Бұдан қазақ тіліндегі *ы, і* дыбыстарының өте икемді дауыстылар қатарына жататынын көруге болады. Б.Қалиұлы өзінің зерттеуінде редукцияны екпінсіздікпен қатар фонетикалық факторларға байланысты құбылыс ретінде қарастырады. Сонда *ы, і* дауыстыларының редукция құбылысына ұшырауы фонетикалық фактормен байланысты қаралады. Нақтылай келгенде қазақ тіліндегі қысаң, езулік *ы, і* дауыстыларының жазылуы әлі де зерттеуді қажет ететін мәселелердің біріне айналып отыр.

Материал және әдістер

Қазақ тіл біліміндегі қысаң езулік *ы, і* дауыстыларын қарастыруда А.Байтұрсынұлы, Қ.Басымұлы, Т.Шонанұлы, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, Ж.Аралбаев, Р.Сыздық, Н.Уәли, Б.Қалиұлы, З.М.Базарбаева, Қ.Күдерінова А.Фазылжанованың ғылыми зерттеу еңбектері басшылыққа алынды. Сонымен қатар *ы, і* әріптерінің жазылуындағы қиындықтарды сипаттауда Орфографиялық сөздіктерден тілдік деректер жинақталды және Анықтағыштардағы *ы, і* әріптеріне қатысты ережелер негізге алынды. Қысаң дауыстылардың редукция құбылысына ұшырауына байланысты мәселелер отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылғаны белгілі. Осыған сәйкес шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері пайдаланылды.

Зерттеу материалдары ретінде «Қазіргі қазақ әдеби тілінің онбестомдық сөздігі» және Орфографиялық, Орфоэпиялық сөздіктер мен «Жаңа ұлттық әліпби: Қазақ жазуын жаңғыртуғылымы-тілтанымдық зерттеу» атты ұжымдық монографиясы мақаладапайдаланылды. Себебі сөздіктерден тілдік деректер жинақталып алынса, ал ұжымдық монографиядан қысаң, езулік *ы, і* дауыстыларына қатысты ғылыми деректер алынып, оларға сипаттама әрі талдау жасалды.

Зерттеу барысында сипаттау әдісі, салыстырмалы, талдау, функционалды талдау әдістері қолданылды. Ұсынылған зерттеу жұмысының нәтижелеріні, *і* әріптерінің кейбір сөздерде селбесіп жазылуымен, ал кейбір сөздерде түсіріліп жазылуымен байланысты мәселелерді нақтылауда және осымен байланысты талдау жұмыстарын жүргізудепайдалануға болады. Сонымен қатар қазақ тіліндегі дауысты *ы, і* дыбыстарының жазылуындағы ерекшелігін көрсетуде қолдануға болады.

Әдебиеттерге шолу

Ы, і әріптерінің жазылуы туралы зерттеушілердің тұжырымдары әртүрлі болып келеді. А.Байтұрсынұлының еңбегінде дауысты *ы* дыбысының жазылуына қатысты мынадай пікір беріледі: «Сөздің басында, ортасында *ы* қысқа һәм көмескі естіліп бар-жоғы еленбейтін орындарда жазбаймыз. Мысалы: *қын, қыр, қырын, жылым, жылтыр* деген сөздердің ішінде *ы*-ның барлығы аз сезіледі, хатта сезілмейді деп айтуға да болады. Бұл сөздерді *ы*-ны жазғанда да, жазбағанда да осылай оқимыз. Жазбағанда оқуымызға кемшілігі болмаса, оны жазуға да қажет жоқ. Қаны, жаны, малы деген сөздерді *ы*-ны жазбай, солай оқи алмаймыз, сондықтан сөздің аяғында *ы* жазу қажет» (Байтұрсынұлы, 1994: 110). Берілген тұжырымнан *ы* әрпінің сөз басында, ортасында көмескі естілуіне байланысты жазбасақ та болатынын, ал соңғы позицияда сөздің танылмай қалуына байланысты толық сақтап жазылу керектігін ұғамыз. Ал

Қ.Басымұлының пікірінше, «ы» дыбысын тастағанда – бітеу бұуында жазбағанда бар сөзімізді дұрыстап жаза алмаймыз. Дұрыс жаздық деген сөзіміз екінші мағына шығарыуы мүмкін; «ы» дыбысын тастағанда – бас бітеу бұуындар да жазбағанда – естілгенше жазған болмаймыз. Ережемен нөкталап байлап жазған боламыз. Сөзіміздің түбірін қопарған боламыз; «ы» дыбысын тастағанда – бас бітеу бұуындарда жазбағанда – бұуын біткен, бітеу бұуын, ашық бұуын деген, үш ережені санап баланың басын әңкі-тәңкі қылғалы тұрмыз. Бұл жаңалыққа, жеңілдікке ұмтылыу емес; ескілікке, ауырлыққа ұмтылыу. Шытырманды шатаққа бет алыу. Сондықтан «ы» естілген жерде қалмай жазылсын дейміз (Басымұлы, 2018: 75). Ғалымның берілген тұжырымынан ы, і әріптері толық сақталып жазылмаса баланы шатастыруға алып баратынын, сондай-ақ екінші мағына тудыруы мүмкін екендігін және ережеге байланып қалатынын көруге болады.

Қазақ тілінің өзіне ғана тән қасиеттері, заңдары және өзгеше дыбыстары бар екенін Е.Омарұлы айта отырып, *ы* дыбысын қазақ тілінің негізгі дыбыстарының біріне жатқызады. Сонымен қатар *ы* дауыстысын көп айтылатын дыбыстардың қатарына жатқыза отырып, осымен байланысты «*жылқы*», «*түлкі*», «*тары*», «*сары*» деген сөздерде «*ы*» дыбысының анық естілетінін келтіреді (Омарұлы, 2018: 98).

1938 жылғы Қазақ тілінің емле ержелерінде қысаң езулік дауысты *ы*, *і* дыбыстары жеке қамтылған. Оны төмендегідей ережелерден көреміз:

«Түбір сөздің екі буын аралығында мағынасы өзгермейтін жерде екі дауыссыз дыбыс арасындағы буындалуға керексіз қысаң «*ы*, *і*» дыбыстары жазылмайды. Мысалы, Ахмет, жаурын, мағына, жапрақ, топрақ түрінде қысаң «*ы*, *і*»-лер түсіріліп жазылады»; «Бітеу бір буынды түбір сөздің қысаң «*ы*, *і*»-лер аяғына тәуелдік жалғауы қосылғанда, түсіп қалып айтылса, болмаса соңғы қатаң дыбысы ұяндамайтын болса, жазылмайды. Мысалы: *мүлк-мүлкім*, *халқ-халқы*, *әрп-әрпі*, *көрк-көркім*, *орн-орным*, *аул-аулым*, *мұрн-мұрным* түрінде жазылады» (Басымұлы, 2018: 77).

Қ.Жұбанов та А.Байтұрсынұлының көзқарасын одан әрі дамыта отырып, *ы*, *і* әрпіне қатысты мындай тұжырымдар жасайды. Айталық, кейінгі буында дауысты «*а*, *о*, *е*, *і*» дыбыстары келсе, сөз басындағы ашық буында «*ы*» дауысты дыбысы таңбаланбайтынын, ал кейінгі буында «*ы*» дауысты дыбысы келетін болса, алғашқы буындағы «*ы*» дыбысы түсірілмейтінін тұжырымдала отырып, оған мынадай тілдік деректер келтіріледі: *жырт*, *былт*, *қырқ*, *сырқ*, *зырқ*, *зыгр*. Сондай-ақ барлық тұйық және бітеу буындарда келмейтіндігі (*балқ*, *серт*, *бөрк*, *қрман*, *брде*, *жұмс*) айтылады. Ал ашық буындарда сөздің мағынасы өзгермейтін болса, *ы* дауыстысы түсіріліп жазылатындығы мынадай тілдік деректер арқылы көрсетеді: *асра* (*асыра*), *азрақ* (*азырақ*), *жағна* (*жағына*), *бақла* (*бақыла*), *батрақ* (*батырақ*), *алнады* (*алынады*) (Жұбанов, 1998: 305). Сонымен қатар ғалымның мынадай көзқарасы қазіргі тілтанымда әлі де сақталған. Атап айтқанда *р*, *л* дауыссыздарынан кейін *ы*, *і* дауыстыларынан басқа дауысты дыбыстар келсе, сөз басындағы *ы*, *і* әріптері жазылмайды. Мысалы, *рақмет*, *рас*, *рет*. Ал *л*, *р* дауыссыздарынан кейін қысаң *ы*, *і* дыбыстары келсе, сөз басындағы *ы*, *і* әріптері жазылады. Мысалы, *ырыс*, *ырым*, *ірі*, *ырық*.

Жоғарыда көріп отырғанымыздай, дауысты қысаң езулік «*ы*», «*і*» әріптерінің жазылуына қатысты пікірлер әртүрлі. Ал бүгінгі таңда Қазақ тілінің анықтағышында *ы*, *і* әріптері сөздің барлық буында жазылатындығы: *ыс*, *ыстық*, *ыдырау*, *кідіріс*, *сол сияқты* үшбуынды сөздердің ортасында дүдәмалдау естілгенімен, *ы*, *і* әріптері негізінен түсірілмей сақталып жазылатындағы айтылады. Осымен байланысты *абырой*,

адыраспан, қатынас, мейірім деген мысал келтіріледі. Сонымен қатар соңғы буындарында *ы, і* дыбыстары келетін сөздерді тәуелдегенде, негізінен *ы, і* әріптері сақталып жазылатындығы *киім – киімі, бұйым – бұйымы, пейіл – пейілі* деген тілдік деректер арқылы көрсетіледі. Негізгі ережеден кейін ескертуде үнді дыбыс пен қатаң дыбыстың ортасында келетін соңғы буынында қысаң *ы, і* әріптері бар сөздерді тәуелдегенде, қысаң дыбыстарының сусып түсіп қалатындығы және түсіріліп жазылатындығы айтылады. Осымен байланысты *бөрік – бөркі, мойын – мойны, халық – халқы* деген мысалдар келтіріледі (Сыздық, 2000: 48).

Зерттеу нәтижелер мен талқылау

Қысаң езулік дыбыстарды білдіретін әріптердің жазылуындағы қиындықтардың бірі түбір сөзге тәуелдік жалғауы жалғанғаннан кейін *ы, і* әріптерінің селбесіп я түсіріліп жазылуымен байланысты. Себебі қазіргі таңда тәуелдік жалғауы жалғанғаннан кейін жарыса (ауыл-ауылы) қолданылып жүрген және жазарман жазбай тастап кететін немесе селбесіп жазылатын сөздердің барлығы *ы, і* әріптерімен байланысты болып отыр. Айталық, жазарман төменде берілген сөздердегі *ы, і* әріпін бірде түсіріп, бірде қосып жазып отырады.

ауыз – аузы // ауызы.

дауыс – даусы // дауысы

ауыл – аулы // ауылы

қойын – қойны // қойыны

мұрын – мұрны // мұрыны

Тәңір – Тәңірі // Тәңірі

көңіл – көңлі // көңілі

қарын – қарны // қарыны

тәйір – тәйірі // тәйірі сияқты сөздер.

Осы сөздердің ішінде жарыса қолданылып жүргендерге *дауыс – даусы // дауысы, ауыл – аулы // ауылы, қойын – қойны* сияқты сөздер жатады. 1963ж, 1978ж, 1988 жылы шыққан Орфографиялық сөздіктерде бұл сөздердің бір ғана варианты берілген. Олар: *ауыл – аулы, дауыс – даусы, қойын – қойны*. Ал 2001 жылғы сөздікте *дауыс, ауыл сөздері дауысы ж. даусы, ауылы ж. аулы деп түзетіледі*. «*Ауыл, дауыс*» сияқты бірен-саран сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, олардың қолданыстағы айтылу ыңғайына қарай, соңғы буындағы *ы, і* әріптерінің түсіріліп те, түсірілмей де жазылатындығы ескертілді, олар емле сөздігінде «және» деген белгімен қатар беріледі: *ауыл, аулым ж. ауылым, дауыс, даусы ж. дауысы* (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі.). Қазіргі Орфографиялық сөздікте де (2013 ж) бұл сөздер *ауыл, аулы ж. ауылы, дауыс, даусы ж. дауысы, қойын, қойны ж. қойыны* деп қатар берілген. Екі вариантта да жаза беруге болады. Ешқандай қате болмайды деген сөз. Себебі бұл сөздер қатары босаң нормаға жатады. Зерттеушілердің босаң нормаға берген анықтамасына сүйенетін болсақ, кей жағдайда көптеген варианттарды талғап-таңдауда аса қатаң талап қойылмайды. Ондай варианттардың қай түрін қолдану сөйлеушінің (жазушының да) өз ыркында (*мысалы, тірідей – тірілей, айқай – айғай, азар – азер, түгендеу – түгелдеу т. б.*). Әдеби тіл нормасының мұндай түрі босаң норма деп аталады (Уәли, 1984: 56). *Дегенмен екі вариантта да қолданылып жүрген осы сөздердің (ауыл, аулы ж. ауылы, дауыс, даусы ж. дауысы, қойын, қойны ж. қойыны)* бірі ғана жазу практикасында қалуы мүмкін.

Қысаң *ы, і*-лердің түсіп қалуының бірнеше себебі айтылады. Ол себептерді

ғалымдар әртүрлі түсіндіреді. Негізінен қысаң дауыстының сонормен іргелес келуімен, фонетикалық шарттылықпен және екпінмен байланысты қаралады. Айталық, Ж.Аралбаевтың пікірінше, *ы* қысаң дыбысы *л*, *р* сонорынан бұрын келетін болса немесе сөздің екпінсіз позициясында әртүрлі редукция құбылысына ұшырайды. Мысалы, *қырқ*, *қзыл*, *пшақ*, *қтық*, *қсыр*, *шбық*. Кейде қысаң *ы* дыбысы сөздің екінші буынында екпін түспеген жағдайда *р* мен *н*, *у* мен *з*, *р* мен *к*, *й* мен *н* аралығында фонетикалық нөлге айналады. Мысалы, *орын-ы* – *орны*, *қарын-ым* – *қарным*, *ауыз-ым* – *аузым*, *бөрік-і* – *бөрік* деген тілдік деректерден *р* мен *к*, *у* мен *з* және т.б. аралығында қысаң *ы* дыбысының фонетикалық нөлге айналып отырғанын көреміз. Бұдан ғалымның *ы* әрпінің түсіріліп жазылуы екі дауыссыз дыбыстың аралығына яғни позицияға байланысты қарастырылғанын байқауға болады. Сондай-ақ мұндай жағдай ритмикалық екпіндегі сөз тіркесінде де байқалатындығын мынадай мысалдармен келтіреді: *тор ат* (*торы ат*), *сар адам* (*сары адам*) (Аралбаев, 1988: 115). Б.Қалиұлының зерттеуінде қысаң *ы*, *і* дыбыстарының түсіп қалуы қосымшаның жалғануымен түсіндіріледі.

- **Р** сонорынан кейін: *орын* – *орны*, *ерін* – *ерні*, *ернеу*, *парқы* – *парқы*;
- **Л** сонорынан кейін: *құлық* – *құлқы*, *халық* – *халқы*, *мүлік* – *мүлкі*;
- **Й** сонорынан кейін: *ойын* – *ойна*, *мойын* – *мойны*, *мойнақ*; *тәйір* – *тәйірі*;
- **У** сонорынан кейін: *бауыр* – *бауры*, *жауыр* – *жаурын*, *ауыз* – *аузы*, *дауыс* – *даусы*;
- **Н, ң** сонорларынан кейін: *көңіл* – *көңлі*, *тәңір* – *тәңірі*;
- **Қ**, сқатаңдары мен зұяңынан кейін: *рақым* – *рақмет*, *рызық* – *рызғы* (Қалиұлы, 1984: 62).

Ал Н.Уәлидің зерттеу еңбектерінде қысаң *ы*, *і* дауыстыларының түсіріліп немесе селбесіп жазылуы абсорбация құбылысымен түсіндіріледі. Ғалым абсорбция құбылысының семантикалық қарсылыққа ұшырауын немесе ұшырамауын негізгі принцип ретінде ұстануды басшылыққа ала отырып, осымен байланысты *ы*, *і* әрпімен келетін сөздерді екі топқа жіктейді. Айталық, семантикалық қарсылыққа ұшырамайтын сөздердің қатарына *мойын* – *мойны* (*мойыны емес*), *ауыз* – *аузы* (*ауызы емес*), *дауыс* – *даусы* (*дауысы емес*), *иық* – *игы* (*иығы емес*), *ерін* – *ерні* (*еріні емес*), *құлық* – *құлқы* (*құлғы емес*), *бөрік* – *бөрік* (*бөрігі емес*) деген сөздерді алады. Себебі берілген сөздерде *ы*, *і* әрпі түсіріліп жазылса да сөздің мағынасы өзгермейді. Ал семантикалық қарсылыққа ұшырайтын сөздердің қатарына *көңіл* – *көңілі* (*көңлі емес*), *бауыр* – *бауыры* (*бауры емес*), *жиын* – *жиыны* (*жины емес*) деген тілдік бірліктерді жатқызады (Уәли, 2018: 106). Себебі бұл сөздерді *ы*, *і* әрпінсіз жазу мүмкін емес. Графикалық бейнесі танылмай қалады әрі мазмұнын түсіну қиын.

Ал екінші мәселенің бірі – түбір сөздердегі *ы*, *і* әріптерінің түсіріліп немесе селбесіп жазылуы. Жазармандар негізінен төмендегідей сөздерді әркелкі жазып жүр. Айталық,

саңылау//*саңлау*
ықылас // *ықлас*
ықылық // *ықлық*
қорытынды // *қортынды*
жайылым // *жайлым*
мейірім // *мейрім*
тағылым // *тағлым*
ерітінді // *ертінді*
жауырын // *жаурын*

жауырынышы // жауырынышы
жадыра // жадра
саңырау//саңрау

Берілген сөздердің ішінде бірінші қатардағысы нормаланған сөздерге жатады. Алайда жазу практикасында екі варианты да қатар жазылып жүр. Бірдей үлгідегі сөздерде *ы, і* әріптерінің бірде түсіріліп, бірде толық сақталып жазылуы жазарманды әртүрлі жазуға алып келуі мүмкін. Нақты айтқанда жазарман *ы* әрпінің қай жерде түсірілетініне, ал қай жерде сақталып жазылатынына ойланып қалуы мүмкін. Сондықтан түбір сөздердегі екі дауыссыз дыбыс аралығында келетін қысаң езулік *ы, і* әріптерінің жазылуы әлі де қарастыруды қажет ететін мәселелердің біріне жатады.

Қорытынды

Жалпы қазақ тілінде, *і* дауыстылары икемді әрі ең жиі қолданылатын дыбыстардың қатарына жатады. Қысаң *ы, і* дауыстылары сөз басында *л, р* дауыссыздарының алдында келеді. Ал кейбір сөздерде *л, р* дыбыстарының алдынан *ы, і* дыбыстары айтылғанымен, бірақ жазылмайды. Мысалы, *ыраxат – раxат, ырас – рас, ірет – рет, ылайық – лайық, ілебiз – лебiз, ілезде – лезде*. Оның себебі *л, р* дауыссыздарынан кейін қысаң, езулік дауысты *ы, і* дыбыстарының қолданылуымен байланысты. Бұндай тұжырым Қ.Жұбановтың зерттеулерінен бастау алады. Ал қысаң, езулік *ы, і* әріптерінің жарыса қолданылуы және жазу практикасында жазармандардың бірде түсіріп, бірде толық сақтап жазуы қазіргі қазақ тілтанамында әлі де қарастырылып келеді. Бұл сонау жиырмасыншы ғасырдың басынан көтеріліп келе жатқан мәселелердің біріне жатады. Кейбір сөздерде сақталып жазылуы, ал кейбір сөздерде селбесіп жазылуы *ы, і* әріптерімен келетін сөздердің бірізді жүйесін жасауды қажет етеді.

Ы, і әріптерінің бірде түсіріліп, бірде селбесіп жазылуы кейбір сөздердің жазылуын қайта қарауды қажет етіп отыр. Себебі осы мәселені жазу практикасы көрсетіп отыр.

Қазіргі латын әліпбилі емле ережеде *ы, і* әріптерінің жазылуына қатысты ереже төмендегідей берілген: «Соңғы буынында қысаң дауыстылары бар екі буынды түбір сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, қысаң дауыстылар түсіріліп жазылады: *ерп – ерп, һалық – һалық, гүйрү – гүйрү, қуруқ – қуруқ (қырқынан шығару), көрік – көрік (бет-ажап), әрп – әрп, паруқ – паруқ (бағасы), мүлік – мүлік, паруқ – паруқ, құлуқ – құлуқ, заулуқ – заулуқ*.

Ескерту: Сөз мағынасына нұқсан келетін жағдайда *у, ı* әріптері түсірілмей жазылады: *құлуқ – құлуғу (құлақтың құлығы), көрік – көрігу (ұстанның құралы), қалуқ – қалубу (нанның қалыбы), қуруқ – қуруғу (сандық мағына), паруқ – паруғу (термин), серік – серігу, келін – келіну, өрік – өрігу, тұлым – тұлымү, ал кейбір сөздерде екі нұсқасы да норма болып саналады: аулу және аулуы; даусу және даусуы».* Латын әліпбиіне көшкен жағдайда қысаң, езулік *ы, і* әріптерінің орфограммасы әлі де жүйеленіп, осы көрсетілген ережелердің негізіне сүйеніп жазылуы керек.

Зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында әзірленді.

Information about the author:

Zhumabayeva Zhanar Tolendiyevna – A. Baitursynov Institute of Linguistics, leading researcher. Candidate of philological Sciences. Janar_tolendi@mail.ru

ӘДЕБИЕТТЕР

- Аралбаев Ж. (1988) Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы. – 144 б.
Байтұрсынұлы А. (1994) Тіл тағылымы. Алматы. – 446 б.
Басымұлы Қ. (2018) Шығармалары. Зерттеулер, мақалалар. Астана. – 240 б.
Басымұлы Қ. (2018) Зерттеулер, мақалалар. Астана. – 232 б.
Жұбанов Қ. (1999) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы. – 581 б.
Күдерина К. (2010) Қазақ жазуының теориялық негіздері. Алматы. – 380 б.
Қалиұлы Б. (1984) Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редукциясы. Алматы. – 116.
Омарұлы Е. (2018) Үш томдық шығармалар жинағы. Зерттеулер, мақалалар. 1-том. Астана. – 400 б.
Сыздық Р. (2000) Қазақ тілінің анықтағышы. Алматы. – 532 бет.
Уәли Н. (1984) Сөз мәдениеті. Алматы.
Уәли Н.М. (2018) Графика. Орфография. Орфоэпия.– Алматы. – 250 бет.

REFERENCES

- Aralbayev Zh. (1988) Etudes on Kazakh phonetics. Almaty. – 144 pages.
Baitursynuly A. (1994) Language Teaching. Almaty, 119. – 446 pages.
Basymuly K. (2018) Research, articles. Astana. – 240 pages.
Basymuly K. (2018) Research, articles. Astana. – 232 pages.
Zhubanov K. (1999) Research on the Kazakh language. Almaty. – 581 pages.
Kuderinova K. (2010) theoretical foundations of Kazakh writing. Almaty. – 380 pages.
Kaliuly B. (1984) Reduction of vowels in the Kazakh language. Almaty. – 116 pages.
Omaruly E. (2018) Collection of works in three volumes. Research, articles. Volume 1. Astana. – 400 pages.
Syzdyk R. (2000) Determinant of the Kazakh language. Almaty. – 532 pages.
Uali N. (1984) Culture of words. Almaty.
Uali N.M. (2018) Graphics. Spelling, Orthoepia. Almaty. – 250 pages.